

РЕЦЕНЗИЯ

Көрнекті археолог ғалым
Карл Молдахметұлы Байпақовты еске алу құрметіне

Болат Көмеков, Ералы Ақымбек

К.М. БАЙПАҚОВТЫҢ «ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ОРТА ҒАСЫРЛАРДАҒЫ УРБАНИЗАЦИЯСЫ» ЗЕРТТЕУЛЕРІ ХАҚЫНДА

1. *Қазақстанның қола дәуірі – ерте орта ғасырлар урбанизациясы. – Алматы, 2012. – I кітап. – 390 б., түсті илл.*
2. *Қазақстанның IX – XIII ғ. басындағы урбанизациясы. – Алматы, 2013. – II кітап. – 516 б., түсті илл.*
3. *XIII – XV ғ. бірінші жартысындағы урбанизациясы. – Алматы, 2013. – III кітап, 1 бөлім. – 596 б., түсті илл.*
4. *XV ғ. екінші жартысы – XVIII ғ. Қазақ хандығының урбанизациясы. – Алматы, 2013. – III кітап, 2 бөлім. – 534 б., түсті илл.*

Тарихи өткен заманды идеологиялық жағдаяттан еркін шынайы көрінісін жаңғырту ұлттың бірлігін қалыптастыру және азаматтық пен патриоттыққа тәрбиелеудің маңызды факторларының бірі болатын халықтың тарихи жадын қалпына келтіруге негіз болады.

Қазақстанның ежелгі және орта ғасырлардағы урбанизациясының тарихи үдерісін қайта жасаудың негізі отырықшы қоныстар мен қалаларды кең көлемде зерттеумен байланысты археологиялық зерттеулер болып табылады.

Көптеген зерттеушілердің күшімен іргелі тарихи мәселе – Қазақстанның ежелгі дәуірінен кейінгі орта ғасырларға

дейінгі динамикасы бойынша сапалы жаңа тұжырымдар дайындауға мүмкіндік беретін қомақты археологиялық материалдар жиналып, жарияланды. Оны дайындап, жарыққа шығарған, осы мәселемен жарты ғасырдан астам уақыт бойы айналқан адам Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі – **Карл Молдахметұлы Байпақов** болатын. Сонымен қатар, ол археологиялық материалдарды, ескерткіштерді есепке алу мен қорғау, оларды консервациялау мен музейге айналдыруды талдау мен қорытуды жаңа деңгейге көтерген құжаттаудың жаңа әдістерін кеңінен қолданды. Көп жылдық зерттеулердің нәтижесінде Қазақстан урбанизациясын бірнеше кезеңдерге бөлді:

Протоурбанизация кезеңі Қазақстан аумағында б.з.д. II мыңжылдықтан б.з.д. I мыңжылдықтың басына дейін созылды. Бұл – қола дәуірі, андрон мен беғазы-дәндібай мәдениеті.

Урбанизацияның бірінші кезеңі Кент, Атасу, Мыржық протоқалалар мен қоныстарды, ерте дәуірдегі мемлекеттер: Жетісу сақтарын, Арал маңы сақтарын, Жетісудағы үйсіндерді, Сырдария орталығындағы Қаңлыларды, Шығыс және Орталық Қазақстандағы Батыс динлиндер мемлекетін (Тасмола мәдениеті) зерттеумен байланысты.

Іле және Жоңғар Алатауы баурайынан, орталық Тянь-Шань шатқалдарынан К.М. Байпақов ашып, зерттеген сақтар мен үйсіндердің көптеген қоныстары белгілі. Олар сақтар мен үйсіндердің отырықшы болғандығын куәландырады. Үйсіндердің астанасы Чигучэн қаласы болды.

Сырдариядағы Қаңлы мемлекетінің (қауыншы, отырар-қаратау, жетіасар мәдениеті) б.з.д. III ғ. – б.з. VI ғ. басындағы қоныстары мен қалалары зерттелді. Бірқатар қалаларда отқа, күнге арналған храмдар болды. Оларға алтарь мен діни нишалы биік орындар орналастырылған. Үлкен храмдардың айналасына қалалар қалыптасқан жағдайлар да кездеседі. Олар Көкмардан, Отырар жазирасындағы Күйікмардан, Түркістан жазирасындағы Күлтөбе, Ташкент жазирасындағы Ақтөбе мен Шардара қалаларына, Сырдарияның төменгі ағысындағы Жетіасар жазирасындағы қалаларға жүргізілген қазбалар

бойынша жазылған ғылыми әдебиеттерден белгілі.

Есіл алқабындағы қала типіндегі Ақтау қонысы зерттеліп, Батыс Қазақстандағы сарматтардың қоныстары ашылды.

Урбанизацияның екінші кезеңі – ерте орта ғасырлар дәуірі, VII – IX ғ. бірінші жартысы. Саяси қатынасы жағынан бұл Ұлы Жібек жолының негізгі трассасындағы Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан аумағына орналасқан Түрік, Батыс Түрік, Түргеш және Қарлұқ қағанаттарының уақыты.

VII ғ. Жетісуда Суяб пен Навакет қалалары пайда болып, Тараз; Қазақстанның оңтүстігінде – Испиджаб, Сырдарияның орта ағысында – Отырар мен Шауғар дами түсті.

Автор осы уақыттың қалаларын дәлелді түрде баламалап, олардың топографиясын, құрылысын, қорғаныс жүйесін, қалалық үй-жайлардың түрін зерттеді. Сарай құрылыстары, будда храмдары мен христиандық шіркеулер зерттелді. Қалалар халқының этникалық құрамдары анықталды – олар түріктер, түргештер, қарлұқтар, шігілдер, соғдылықтар.

VII–IX ғғ. сәулет өнері туралы жарқын материалдарды автордың Шу өңіріндегі Навакет, Құлан; Талас өңіріндегі Қостөбе мен Тараз; Сырдария өңіріндегі Жуантөбе, Отырар, Құйрықтөбе, Алтынтөбе қалаларына жүргізген қазба жұмыстары берді. Сарай құрылыстары Құйрықтөбе мен Қостөбе қалаларының орталығынан ашылды; Құлан қаласы аумағындағы сарайдың архитектурасы мен өрнекті сылағы; Қызылөзен, Тараз қалаларының қамалы мен үй-жайлары; Қызылөзен қаласындағы будда храмы зерттелді.

Зерттеулерден бірегей материалдар алынды: Құйрықтөбе қаласының орталығындағы салтанатты сарай залынан оймышты тақтай; Құлан мен Қостөбе сарайларынан өрнекті сылақтар; Бөріжар қорымынан наустар – кесенелер зерттелді.

Бұл материалдар VII – IX ғ. бірінші жартысындағы қалалық мәдениет, архитектура мен өнердің жоғарғы деңгейде болғандығын дәлелдейді.

Отырар-Фараб, Тараз, Навакет, Суяб қалаларында теңге сарайлары жұмыс істеді.

К.М. Байпақовтың дәлелдеуі бойынша VII–IX ғғ.

соғдылықтар мен түріктердің синтезі болған, осы екі мәдени кешеннің – соғды және түрік мәдениетінің кең таралғандығы айтарлықтай анық байқалады. Бұл үдерісті Жетісудан, Қазақстанның оңтүстігі мен Орта Азиядан көруге болады.

Ғалым осы кезеңнің қалаларын тек соғдылықтардың қаласы немесе түріктердің қаласы ретінде ғана емес, оларды даму сатысына қарай соғдылықтар мен түріктердің, түріктер мен соғдылықтардың қаласы деп сипаттады.

Дегенмен, ол Жетісудағы ерте ортағасырлық мәдениеттің қалыптасуына осы уақытта Іле мен Шу өңірлерінде Үйсін мәдени кешенінің, Талас өңірі мен Оңтүстік Қазақстанда – Үйсін мен Қаңлы мәдениетінің қатысы барын дәлелдеді. Сонымен бірге, Қаңлы мәдени кешенінің Соғды мәдениетінің қалыптасуында байқалатынын атап өтті. Сақтар мен үйсіндердің дәстүрі ортағасырлық қалалық ортада жалғасқандығы айқын байқалады. Мысалы, Жетісудың «көркемдік қола» дәстүрі ортағасырлық қалалар мен қоныстардың діни керамикаларынан көрінеді.

Зерттеуші осы уақыттағы қалалық мәдениет пен урбанизацияның дамуына көшпелілер мен отырықшы халықтар, дала мен қала қатысқан деп түсіндірді. Онда да, этникалық жоспарда мал өсірушілер мен қала халқы бір рудан немесе этносаяси құрылым – Батыс Түрік, Түргеш және Қарлұқ қағанаттары шеңберіндегі бірлестіктегілер болды.

Осыдан маңызды қорытынды шығаруға болады: отырықшы және көшпелі мәдениеттің өзара әрекеттесуі мен өзара байытуы ілгерілеудің басты жолы болып табылды. Мұндай синтездің қойнауында өркениеттің көптеген жетістіктері, Қазақстан мен Орта Азия халықтарының қалыптасуы, сонымен қатар олардың этногенез бастауы жатыр.

Урбанизацияның үшінші кезеңі Бағдаттан Жетісуға дейін және солтүстік-шығыс пен шығыстағы Шығыс Түркістаннан солтүстіктегі Арал маңы мен Сарыарқаға дейінгі аумақты қамтыған мәдени кеңістікке ортағасырлық Қазақстан мемлекеттері мен халықтары кіргеннен кейін туған Мұсылман ренессансы дәуірімен байланысты. Бұл кезең К.М. Байпақовтың

анықтау бойынша IX ғ. – XIII ғ. басына дейін созылады.

К.М. Байпақовтың арқасында қазақстандық археология ортағасырлық қалаларды зерттеу барысында ислам архитектурасына – мешіт, кесене, медресе мен ханакалардың қазбасына көп көңіл бөле бастады. Мұндай ескерткіштердің саны арта түсті.

К.М. Байпақовтың жарияланымдарында «жалпы мұсылмандық стандарт пен эталонды мәдени кешен», «түрік-мұсылмандық мәдени мұра» деген анықтамалар кең тараған.

Зерттеуші діни құрылыс – кез-келген өркениеттің маңызды элементі екенін атап өткен. Өзіне үй мен храм тұрғызған адам, соңында өзінің ұлттық кодын жасайды.

Сондықтан архитектуралық құрылыстардың қалдықтарын анықтау өте маңызды, себебі оның негізінде рухани мәдениетті түсіну жатқандығы белгілі.

Жоғарыда келтірілгендерге байланысты ғылымда дінді «әлемдік діндер» – ислам, христиан, иудаизмді жалпы зерттеудің бірыңғай жолы қалыптасқандығы туралы үрдістің пайда болғандығын айта кеткен жөн.

Археологтар, оның ішінде К.М. Байпақов көрсеткендей, IX – XIII ғ. басында Қазақстан аумағында, атап айтсақ Жетісу мен Қазақстанның оңтүстігінде жаңа қалалар пайда болып, Іле өңірінде, Орталық Қазақстанда жаңа қалалық мәдениет аудандары қалыптасты.

Іле өңірінде Талхир, Екіоғыз, Қойлық, Жыланбалық қалалары пайда болды. Орталық Қазақстанда Диз-и-Руин қаласы бой көтерді.

IX–XI ғғ. жазба деректер Ертіс бойынан қимақтардың әлі де табылмаған 16 қаласын, олардың ішінен Имакия, Карантия, Гаган, Дамурия, Сараус, Дахлан, Ханауш, Астур қалаларын атап өтеді.

Батыс Қазақстанда осы уақытта Маңғыстауда Маңғышлақ қаласы, шамасы Жайықта Сарайшық қаласы өмір сүрген.

Осы кезеңдегі қалалардағы қоғамдық құрылыстардың арасынан рухани өмірдің орталығы мен қалалық құрылыстың

басында мешіт тұрғанын атап өту керек. Біршама ерте кезеңнің мешітін К.М. Байпақов Ақыртастан, Кедері қаласынан, Талас өңіріндегі Өрнек қаласынан анықтап, зерттеді.

Қалаларда осы кезеңде өзінің негізгі қызметін орындаудан басқа, кездесу, әңгіме құру, сауда келісімдерін жасауда өзіндік орын рөлін атқарған моншалар салынды.

Қалаларда бұрынғысынша ішкі аулалары және малта тастар, тас тақталар мен қыш кірпіштер төселген көшелері бар орамдар салынды. Қалаларда су құбырлары, канализация болды.

Ошақтар, сыпалар, санитарлық-гигиеналық құрылғы – әжетханалар орналасқан үйлердің бірнеше түрлері пайда болды.

Зерттеушілер Қазақстан қалаларының топографиясы бір-бірінен ерекшеленетінін атап өтеді. Іле өңіріне төртбұрышты «төрткүлдер» тән болса, Шу мен Талас өңірлерінде бұрынғысынша қаланың орталық бөлігінің сыртын қабырғалар қоршаған шаруашылық аймағы жалғасқан «ұзын қорғанды» қалалар кең тарады.

Үй құрылысында, қорғаныс жүйесінде ерекшеліктер болды. Іле өңіріндегі ірі қала – Талғардың үй құрылысында тас пен ағаш кеңінен пайдаланылған. Үйге мал қора жалғасып, кейбір үйлердің ауласында киіз үйлер болды. Бұл К.М. Байпақовтың пікірінше қала халқы қалаға далалық дәстүрді алып келген мал өсірушілердің отырықшылыққа өтуі есебінен толыққан деп түсіндіріледі.

Арал маңының оңтүстігіндегі қалаларда үйлер тығыз салынған. Құрылысты тар көшелер бөлген. Үйлер топтамасы қалалық орамдарға біріккен. Көшелері шекара қызметін атқарған еуропалық қалалардағы орамдардан ерекшелігі, мұнда орамдардың шекарасын үйлердің артқы қабырғасы анықтап, осындай әрбір орамның бас көшеге шыққан өзіндік кішкентай көшелері болды.

Табылған көптеген жаңа материалдар қалалар бұрынғысынша қолөнер мен сауданың, оның ішінде халықаралық орталықтар болғандығын дәлелдей түсті. Испиджабтан мата, қару, мыс пен

темір тасылып әкетілді. Тараздан – ешкі терісі, Шелжіден – күміс, Түркістаннан – жылқы мен қашыр тасылды. Қалалардың базарларында көшпелілерге астық пен мата сатылды.

Қалаларда ұсталық пен мыс қолөнері, көзешілік, шыны жасау ісі, зергерлік қолөнер, тоқымашылық дамып, құрылыс ісі жоғарғы деңгейге жетті.

Көпжылдық зерттеулерді қорытудың маңызды нәтижесі қалаларды баламалау мәселесін шешу болып табылатынын атап өткен жөн.

К.М. Байпақов ІХ–ХІІІ ғ. басындағы қалалардың орналасу картасын дайындады.

Қалалардың топографиясы сипатталып, олардың типологиясы берілді, қалалық орамдар мен баспаналардың даму жолдары көрсетіліп, қалалардың әлеуметтік құрылымындағы бірқатар сұрақтар, оның ішінде демографиясы қарастырылды.

Аймақтардағы қалалардың топографиясы, құрылысындағы жалпылық пен ерекшеліктері белгіленді. К.М. Байпақовтың сіңірген еңбегі, ол қаңлы дәуірінен қарахандықтарға дейінгі қалалық баспананың даму сабақтастығын қадағалады.

Қалаларға қолөнер мен сауда шоғырланған әкімшілік орталық ретінде сипаттама беріледі. Қазба барысында және көмбелерден табылған тиындарды сараптайтын болсақ, теңге сарайлар жұмыс істеп, көп мөлшерде теңге өнімдерін шығарғандығы анықталып, белгілі болды. Тиындар Отырар, Испиджаб, Будухкет, Женд, Тараз, мүмкін Талғарда да басылды.

Ұлы Жібек жолы белсенді қызмет етіп, оның Жетісулық (Тянь-Шаньдық), Оңтүстік Қазақстандық (Сырдариялық), Орталық Қазақстандық (Сарыарқалық), Орал-Каспийлік секілді тармақтарын бөліп көрсетуге болады.

Сауда трассасы мен қалалардан керуен-сарайлар салынды.

Қалалардың аграрлық болғандығы, әсіресе оңтүстік-батыс Жетісудан анық байқалады, онда қалалардың қабырғалар қоршаған ауылшаруашылық аймағы бар, ал олардың «рабады» ауылшаруашылық аймағына қосылып кеткендіктен, рабад екеуінің аралығында нақты шекаралар жоқ.

Қалалықтардың негізгі діні ислам болды, бірақ онымен

бірге христиандық, буддизм, тәңіршілдік пен зороастризмнің сарқыншақтары сақталды. Археологиялық материалдар бойынша от, жануар мен құс, өсімдік культі ерекше көрінеді.

Мұның барлығы қалалық мәдениет сабақтастығының тереңдеп кетуін дәлелдейді, сонымен бірге оның дәстүрлілігін, байланыстылығын, оның ішінде этникалық үдерісті сипаттайды.

Қала халқы көп этникалық болғанымен, түріктер мен түрік тілі урбанизацияның осы уақытында басымдыққа ие болды. Мұны жазбаша деректер, оның ішінде Махмұд Қашқаридың еңбегі дәлелдейді.

Жалпы урбанизацияның осы кезеңі Қазақстан аумағында ортағасырлық қалалық мәдениеттің гүлденген уақыты болды.

Урбанизацияның төртінші кезеңі моңғол шапқыншылығымен басталады. Көптеген қалалар осы шапқыншылықтың барысында зардап шеккендігі туралы жазба деректер «жар салады».

Отырартөбенің орталық бөлігіндегі 1000 шаршы метр болатын алаңға жүргізілген қазба жұмыстарының төменгі горизонтының XIII ғ. басына жататын V қабатынан анықталған күйген қабатты автор 1220 жылғы өртпен байланыстырады. Бұл мәдени горизонт XII – XIII ғ. басына жататын тиындар кешенімен жақсы мерзімделеді.

Жетісу өлкесіндегі қалалардан моңғолдардың жорықтарымен байланысты өрттің және қиратушылықтың іздері байқалмайды. Қарлұқ мемлекеті астанасы болған Қойлық қаласы Моңғол империясы құрамына Қарахандықтар мемлекетінің астанасы – Баласағұн сияқты өз еркімен кірген.

Тараз қаласын тұрғындары Хорезмшах Мұхаммедтің бұйрығымен тастап кеткендіктен, XIII ғ. белсенді өмірдің іздері шурфтар мен қазбалардан кездеспейді. Шамасы, XIII ғ. Тараз орнын басқа жерге ауыстырған, мұны қазіргі қала құрылысынан анықтау қиындық туғызып отыр. Бірақ қала Жаңа Талас, Жаңабалық, Кенджек қалаларымен бірге өмір сүруін жалғастырған. Моңғолдардың жаулап алу салдарынан

қалалық өмірдің құлдырағанын дәлелдейтін осы уақыттың археологиялық материалдары аз.

Жалпы жазбаша деректер мен археологиялық зерттеулерге археологиялық талдау жұмыстарының нәтижесін сараптасақ, онда Қазақстан аумағындағы отырықшы қалалық мәдениеттің қарқынды дамуын моңғол шапқыншылығы мен оның салдары тоқтатқан деп есептеуге болады.

Оңтүстік Қазақстан аумағындағы қалаларға жүргізілген археологиялық қазбалар қалалық құрылыс ғимараттарын қалалық қақпа біріктірген бас көшелер қиып өтетіндігін анықтады. Олардан орамаралық тұйық кіші көшелер өтіп, оның айналасына орам үйлері топтасқан.

Отырардың орталық бөлігіндегі тұрғындардың иелігінде болған және пайдаланған қала түбіндегі аумақта қолөнершілері мен диқаншылары, жекелеген үй-жайлар құрылысы болды. Барлық егіншілікпен айналысатын қоныстар каналдармен байланыса орналасты. Бұған Отырар жазирасы мысал бола алады, XIII–XV ғғ. Отырар–Құйрықтөбе–Алтынтөбе–Күйікмардан қалаларының аралығындағы, шамамен 50 шаршы км келетін төртбұрышты алаңдағы құрылыстардың көптеген каналдардың бойында орналасқандығы анықталды.

XIII ғ. екінші жартысы – XV ғ. бірінші жартысында қалалық баспананың жаңа типтері пайда болғандығын К.М. Байпақов атап өтеді. Оның негізінде бір бөлмелі құрылыстар жатыр.

Бірінші типке жататын бір, екі немесе үш бөлмелі қоймасы бар үйлер бір осьте орналасқан – бұл линиялы жоспардағы үйлер.

Екінші типтегі үйлерге қиып өтетін осьте орналасқан төрт бөлмеден тұратын баспаналар жатады. Бұл крест үлгісіндегі немесе төрт жақтамалы үлгідегі, шаршылы жоспардағы үйлер, онда қойма айванның сол және оң жағында, аула немесе тұрғын бөлмелер тандырымен бірге орналасты.

Үшінші типке екі немесе бірнеше секциядан тұратын үйлер жатады. Үйдің әрбір секциясы екі-үш бөлмеден, оның бірі міндетті түрде тұрғын бөлмеден тұрды. Мұндай үйлерде 15-ке дейін бөлмелер болуы, алаңы 200 шаршы метрді құрауы мүмкін.

Баспаналардың ішкі жабдықтарынан бұрынғы уақыттармен салыстырғанда түбегейлі өзгерістер байқалады. Қабырға бойындағы сыпаларды «Г» немесе «П» үлгісіндегі тар сыпалар ауыстырып, бүкіл бөлмені алып жатты. Тандыр алдындағы кірпіш төселген шағын алаң (1,5-2 шаршы метр), тәртіп бойынша еденнің деңгейін анықтайды. Сыпаны жағалай бөлменің ортасында жаңқа, ағаш, кірпіш қаландысы немесе тас тақтаның қалдықтарының болуы төбе жабындысын бөлме ортасында тұрған бір ғана ағаш бағанаға тіреп тұрғандығын куәландырады. Алдыңғы уақытта кең таралған төрт бағаналы жабынды жоғалады. Бұрынғысынша тікбұрышты өңірлі ашық түрдегі ошақ кездескенімен, олар еденнен сыпаның шетіне ауыстырылады. Оларда тандырға арналған қызған көмірлер сақталады. Тандырдың өзі еденге қойылып, оған қыш кірпіш төселген еден алаңы жалғасады. Алаңның ортасында еденнен төмен лас су ағып кететін ыдыс орналасады. Әдетте, олар түбі сынған, төңкеріліп қойылған хұмдар болады. Ағып кетер орын ортасында тесігі бар науалы кірпіштермен жабылады.

Тандырлар әмбебап ошаққа айналып, үй жылыту және ас дайындап, нан пісіретін қызметтер атқарады. Тұрғын бөлмелерді жылыту жүйесі жетілдіріледі. Тандырларда түтін шығар тесіктер пайда болып, түтін мен жылу солар арқылы сыпаға орналастырылған түтіндік каналы – «кан» бойымен тік құдық болып жасалған үй қабырғасына шығып, соның ішімен түтін үйдің төбесіне шығып сыртқа кеткен.

Қалалардың осылай жоспарлануы, ондағы орамдық құрылыстар, үй салу ісі Отырар, Ясы, Сауран, Құмкент және Оңтүстік Қазақстанның барлық қалаларына тән.

Қаратөбе деген атпен белгілі монғол дәуіріне дейінгі Сауран қаласы XIII ғ. орнын басқа жерге, солтүстікке қарай ауыстырады. Жаңакент қаласы да орнын ауыстырып, батысқа қарай Мыңтөбе деген қалаға сай келетін жерге орналасады.

XIII – XV ғ. бірінші жартысындағы қалалардың қоғамдық құрылыстар қатарына мешіт, медресе, ханака және моншалар кіреді.

Қала құрылысына, әдетте рабад аумағындағы қала

түбі бөлігіне көзешілер, кірпіш күйдіретін шеберханалар, қыр өндірісі орындары, ұста шеберханалары орамдары орналасатындығы Отырар қаласынан анықталған болатын.

XIII ғ. ортасы – XV ғ. бірінші жартысында қалалық мәдениет қалпына келтірілгендігін айта кету керек. Отырар, Сауран, Сығанақ, Жанкент-Баршынкент, Жент қалалары, Кендже аймағында теңге сарайлары болған.

К.М. Байпақовтың Жетісу өлкесіндегі ортағасырлық қалаларға жүргізген археологиялық зерттеулері қалалық топографиясы, қалалық баспана, қоғамдық және діни құрылыстар, қорғаныс жүйесі туралы түсінік алуға мүмкіндік береді.

Қойлық солтүстік-шығыс Жетісудағы археологиялық тұрғыдан біршама жақсы зерттелген қалалардың бірі болып табылады. Қаланың жалпы алаңы 800 гектар, оны қабырғалар қоршаған, бекіністі цитаделі, әр түрлі тығыздықтағы құрылыстары, көшелер торабы, су құбыр жүйесі бар.

Қала құрылысы осы уақытта үй-жайлы болды, ал үйлер мен телімдерді көшелер тармағы бөліп жатты. Құрылыстарға жақын, қабырға ішінен каналдарды жалғастырған сутоған ойпаттары байқалады.

Монғол уақытындағы Қойлық баспаналары IX–XIII ғғ. тұрғызылған үйлерден ерекшеленетіні анықталды. Бұл бір-біріне жақын орналаспаған екі, үш және көп бөлмелі үйлер, ортасында еден үсті ошағы және оймышталып өрнектелген алтары орналасқан ені 0,5 метрге дейінгі «П» және «Г» үлгісіндегі сыпалары бар мұндай үйлер X–XII ғғ. «соғдылық орамдардан» кездескен. Үй-жайлар құрылысы бытырап орналасқандығы анықталған. Үйлер енді еден астына орналастырылған кан жүйесімен жылытылды. Үйлер сырты қабырғалармен қоршалған телімдерде тұрды. Олардың алаңы 200-500 шаршы метрге жетті. Аулаларында сутоған-әуіздер болды.

Қазба барысында халықаралық сауданы куәландыратын керамикалар, оның ішінде импорттық – түрлі түсті эмальда әшекейленген ирандық аспашам, қытай керамикасы мен фарфоры, сириялық шыны жиналды.

Қойлық Іле өңіріндегі басқа да ірі қала – VIII–IX ғғ. пайда болып, XI–XII ғғ. даму кезеңін басынан өткізген Талхир қаласынан ерекшеленеді.

Талхир XIII ғ. басында өмір сүргенімен, Талғарда кан түріндегі жылыту жүйесі жоқ. Үйлердің қабырғалары тас іргетастарға тұрғызылған. Қабырғалар ағаштан сейсмикалық белдеу бойынша қам кірпіштен тұрғызылған. Дегенмен, Талғар XIII ғ. басында өмір сүруін тоқтатқандығын XIII ғ. тиындардың жоқтығымен толық дәлелденеді. Талғардан 25 км батыста Алматы қаласы орналасқан, онда шағатайлық күміс дирхем басылып шықты. Тиынның түсіндірме жазуында шекілген орны – Алматы деп көрсетілген.

Сарыарқа өлкесінде жүргізілген зерттеулер мұнда алтынордалық кезең қоныстарын анықтауға мүмкіндік берді. Өзінің типі бойынша олар ордаларға жатады.

Ханордасы қонысына жүргізілген қазба барысында алаңы 300 шаршы метр болатын «үлкен үй» ашылды. Онда бес тұрғын және шаруашылық бөлмелер болды. Бір тұрғын бөлменің қабырғасына, кіреберістің оң жағына «Г» үлгісіндегі сыпа орналастырылған.

XX ғ. аяғы – XXI ғ. басында ортағасырлық Бұзық (Бозок) қаласына зерттеулер жүргізілді.

К.М. Байпақовтың жетекшілігімен Батыс Қазақстанда Орал қаласынан 8 км оңтүстіктегі Ысқырық таудың етегінде, Жайық өзенінің оң жағасында орналасқан Жайық қаласы қазылды. XIII–XIV ғғ. Жайық пен Отырар қалаларындағы қалалық баспаналардың жоспарлануының бір-біріне жақын келуі көңіл аудартады. Жайық қаласынан анықталған және зерттелген қоғамдық құрылыстардың бірі, крест үлгісінде жоспарланған және еден асты жылыту жүйесі бар монша-хамам құрылысы ерекше көзге түседі.

Сарайшық қаласына кең көлемдегі қазба жұмыстары жүргізілді. Табиғи төбеге салынған сарай ғимаратының бір бөлігіне қазба жүргізілді. Қала маңына орналасқан үйлердің жоспары, керамикалық кешені, кесенелердің архитектурасы Оңтүстік Қазақстанның материалдық мәдениеті мен

құрылысына өте ұқсас келеді.

Қазақстанның XIII ғ. – XV ғ. бірінші жартысындағы халықтардың мәдениетінде бұрынғысынша отырықшы-егіншілік пен қалалықты құрайтын жағдайлар маңызды рөл атқарды. Ғылымда етек алып келген, негізінде екі шаруашылық пен мәдени салттар, көшпелі және отырықшы халықтардың өзара әрекеттесуі мен дамуы, дала мен қаланың синтезі жатқан «далалық өркениет» мәселесі қойылып, шешімін тауып келеді.

Одан басқа, Ұлы Жібек жолы трассасы бойында орналасқан қалалар Қазақстанның барлық аймағын байланыстырушы буын болып келді.

Қалалар қолөнер мен сауда орталығы болды. Көзешілік қолөнерді ұйымдастыру мәселесін шешуге мүмкіндік беретін жаңа материалдарды Отырар қаласы түбіндегі көзешілер орамына жүргізген К.М. Байпақовтың қазба жұмыстары берді. Дәуірдің негізгі тұлғалары қолөнершілер – өндіріс орнының иесі және өнімді тікелей өзі өндіруші болды. Көптеген міндеттеріне қарамастан ерікті қолөнершілер қолөнердің негізі тұлғалары да болған.

Отырарлық шеберханалар өзіндік тауар өндірудің жеке өндірушісі – үй маңындағы өзінің шеберханасында жұмыс істеген көзеші туралы түсінік береді. Қаланың орталық бөлігіндегі сияқты жекелеген көзешілер орамы өмір сүрген қала түбінде де қолөнершілердің шоғырлануы байқалады.

Қолөнершілердің арасында мүліктік жіктелушілік байқалады, мұны шеберхананың көлемі, пештердің саны, қымбат құрылыс материалдарын үй жабдығында, мысалы, қыш кірпіштерді пайдалану деңгейінен көруге болады. Ауқаттылар қатарына Отырардың орталық бөлігі аумағынан тазаланған шеберхананың көзешісін жатқызамыз.

Отырардың керамикалық өнім шығарған шеберхана өндірісін, бастысы ақауы бар және сынған керамикалар толған шұңқырлар, сонымен қатар белгілі жағдайлармен күймей қалғандар, күйдіру камерасындағы керамикаларды талдау шеберлердің мамандануы жолға қойылғандығын анықтауға

мүмкіндік береді. Олар бірқатар зерттеушілердің пікірі бойынша монғолдар уақытына дейін болған. Мұны мамандандырылған көзелік пештердің бөлінуі, қолөнершілердің бұйымның тек қана белгілі бір түріне көңіл аударуы және ірі шеберханалардың ішінде еңбек бөлінісінің болуы дәлелдейді.

Шыны бұйым өндірісімен байланысты қолөнер де зерттелді. Қызықты мәліметтер зергерлік өнерден алынды.

Күміс ісі көмбе материалдары, қазбадан табылған заттар бойынша зерттелінді. Күмістен жасалған қызықты әшекейлер Отырардың XIII ғ. жататын заттай көмбесінен анықталды.

Қорытындылай келе, монғол шапқыншылығы уақытында қалалардың қирауы, егіншілік белдеулер мен көшпелі даланың босап қалуы Ұлы Жібек жолы бойындағы халықаралық саудаға, аймақаралық саудаға, қала мен айналасының, қала мен даланың саудасына қатты әсер еткендігі дәлелденді.

Дегенмен сауда байланысы артынша қалпына келтірілді. Қазақстан аумағы арқылы өтетін Ұлы Жібек жолы бойындағы сауда Батыс Еуропаның әсерінен қарқынды дамыды: Италия, Франция Қырым мен Польша арқылы, Қара теңіз маңы далаларымен, Еділ бойы, Хорезм мен Арал маңы, Орталық Қазақстан мен Жетісу арқылы керуен Моңғолия мен Қытайға барды.

Халықаралық сауданың көрнекті үлгісі Отырардан табылған ақшалай-заттай көмбесі, онда бай саудагердің жинаған Отырар, Алмалық, Қаракорым, Еміл, Пулад, Орда-ал-Азам, Женд, Сивас, Тебризде жасалған зергерлік бұйымдары, күмістен жасалған заттары мен тиындары болып табылады. Көмбелердің жиналуы XIII ғ. 60-жылдарына жатады. Ол, шамасы, бай көпестің жол шығындары сомасын құраған. Осы уақытта көптеген теңге сарайлары жұмыс істеген.

Сауда жолдарының бойына тәртіп бойынша керуенсарайлар орналасты. Сарайшық пен Хорезм аралығындағы керуен жолы сақталып, оның бойында құдығы бар 15-тен астам керуенсарай тұрды.

Керуен-сарайлар Тараз маңынан, Ақыртас, Алматыдан алыс емес жердегі Шеңгелдіден зерттелді.

XIII ғ. – XV ғ. бірінші жартысындағы дәуір исламның ары қарай дамуының уақыты болды. Мұны қалаларға жүргізілген қазба барысында ашылған мешіттер, ханакалар мен кесенелер дәлелдейді. Сәулет өнерінің көрнекті туындысы Қожа Ахмет Яссауи кесенесі мен сақталған қолданбалы өнер заттары – бұл Тайқазан, қола шырақ, есіктің тоқылдатқышы, тудың ұшы болып табылады.

Халықтың арасында исламмен қатар буддизм, христиандық, несториандық, манихейлік өмір сүруін жалғастырғандығы анықталды. Мұны Қойлықтан ашылған будда және манихей храмдары, Қойлыққа жақын жердегі христиан шіркеуі, Жыланбалықтағы крест және сириялық жазуы бар қайрақтар (қабір тастары) дәлелдейді.

К.М. Байпақовтың белгілеуі бойынша Қазақ КСР-і Ғылым академиясынан Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясының (1971 ж.) ұйымдастырылуы Қазақстанның кейінгі ортағасырлық қалаларына кең көлемді археологиялық зерттеулер жүргізудің бастауы болды. Ол қазақстандық және ортаазиялық археологияның жаңа бағыты – кейінгі ортағасырлық кезең археологиясының дамуын жолға салды. Зерттеу материалдары XV ғ. екінші жартысы – XVIII ғ. Қазақ хандығы тұсындағы урбанизация мен XVIII ғ. аяғы – XIX ғ. бірінші жартысындағы урбанизация туралы түсінік алуға мүмкіндік берді.

XV–XVIII ғғ. картаға жазбаша деректерде белгілі барлық қалалар мен қоныстарды қазіргі нақты орындарын анықтап орналастыруға мүмкіндік туды. Түркістанның урбанизациялық шекарасы белгілі тарихшы Ибн Рузбиханның келтірген мәліметтері бойынша жаңаша анықталуда. Бүгінде Түркістан аумағы «бұхаралық қонақ» көрсеткендей айтарлықтай үлкен болғандығы белгілі болды. Аймақ ретінде Дәшті Қыпшақ маңызды рөл атқарғандығы айқындалды. Қала мен дала, олардың өзара әрекеттесуі далалық өркениеттің қалыптасуында маңызды рөл ойнады. Оның негізінде егіншілік пен мал шаруашылығының, кең түрде қала мен даланың экономикалық селбесуі жатыр. Дәшті Қыпшақ Түркістан урбанизациясының барысын түрлендірді.

К.М. Байпақов Қазақ хандығының қалалары кең хронологиялық шеңбердегі қола дәуірінен сақтарға дейінгі, одан кейінгі түрік қағанаттары мен ерте және дамыған орта ғасырлардағы мемлекеттерден Ақ Орда, Алтын Орда, Моғолстан қалаларына дейінгі қалалардың дәстүрлі дамуының жалғасы болып табылады деген қорытынды жасады.

Дәстүрлілік қалалардың топографиясы, баспанасы, материалдық мәдениеті, ескі дәстүрлі наным-сенімдердің сақталуынан байқалады.

Қалалық құрылысты зерттеу ондағы тұрғын үй орамдарын бөліп қарастыруға мүмкіндік берді. Бірқатар қалалардан, ең алдымен Отырартөбеден барлық қалаларға тән көше жүйесінің дамуы, қалалық қабырға ішін бойлай өткен «айналма» көше анықталды.

Қалалық баспаналардың түрі, оны құраушы бөліктер, санитарлық-тұрмыстық құрылғылар, қабырғада тік құдығы мен сыпаға орналастырылған түіндікті әмбебапты тандырмен жылыту тәсілдері белгілі болды.

Байлар мен кедейлердің, орташа тұрмысты тұрғындардың үйлері айқындалды. Орамдардың құрамында тек байлардың немесе кедейлердің үйлері жоқ, онда орташа мүліктік молшылықтағы тұрғындар иеленген үйлер бар.

Археологиялық зерттеулер қалалардың биік қабырғалары, қабырғалардағы мұнаралар, су толтырылған орлары, бекіністі кіреберіс жүйесіндегі қақпалары: екі жағынан мұнаралар қорғаған, орлары арқылы өткен көпірлері туралы түсініктер береді.

Қазақ қалалары тұрғындарының қорғаныс жүйесі өнерінің жарқын үлгісі Сауран қаласының осы күнге дейін жақсы сақталған қабырғасы мен оры, Түркістан, Отырар қалаларының қабырға қалдықтары, Отырар, Сығанақ және Сауран қалаларының кіріп-шығу кешендері болып табылады.

Қорғаныс жүйесіндегі жергілікті дәстүр мен жаңартпалығын, оның бекіністі ату жұмыстарының тәсілдік деңгейінен, «отты шайқастың» пайда болуына дейінгі дамуын зерттеу өте маңызды.

Ерекше дәстүрлілік сырсыз керамикаларынан, бастысы Қаңлы мемлекеті негізін құраған қауыншы мәдениетінің ыдыстарында пайда болған таңба үлгісіндегі белгілерден анық көрінеді. Таңба үлгісіндегі белгілер кейінірек қанғар, оғыз және қыпшақ керамикаларында, дамыған ортағасырлық қалалардың, тіпті Қазақ хандығы қалаларында кездеседі. Сонымен бірге таңба – елтаңба емес, ал белгі жеке адамдікі, адамдар тобыныкі екенін естен шығармау керек. Осы жағдайда ғана керамикалардағы таңба қалалардың кімдерге, дұрысында, шеберге немесе шеберхана шеберіне, не болмаса қазақтың нақты бір рудың шеберхана өкілі иесіне қатыстылығын куәландырады.

Қазақ хандығындағы кейінгі ортағасырлық қалалар – Отырар, Сауран, Сығанақ, Сайрамнан мешіттер, Саураннан – медресе мен ханака ашылып зерттелді.

Түркістан Қожа Ахмет Яссауи кесенесінің арқасында Қазақ хандығының идеологиялық орталығы болды. Ислам идеологиясының ірі орталықтарына, сонымен қатар Сайрам, Сауран мен Сығанақ жатты.

Қалалар саяси және әкімшілік орталықтар қызметін атқарып, хандардың және қазақ мемлекеті элитасы өкілдерінің резиденциясына айналды. Ханның астанасы Түркістан болды.

Қалалар қолөнер мен сауда шоғырланған орталықтар болды. Қалаларға жүргізілген қазба барысында бай керамикалық өнімдерді шығарған көзешілердің қолөнер шеберханалары табылып, зерттелді. Темір жасайтын өндіріс, мыс ісі, зергерлік қолөнер, тас пен сүйек өңдеу, тоқымашылық пен кілем тоқудың дамуы жоғарғы деңгейге жетті.

Қазба барысында жиналған бай нумизматикалық материалдар – Түркістан, Отырар, Сайрам, Сауран, Сығанақ, Жезд, Сарайшық қалаларында шекілген тиындар қалаларда сауда-ақша қатынасының дамығандығын дәлелдейді.

Қалалар қала мен даланың, қала мен ауылдың, өңір ішіндегі және халықаралық сауданың орталығы болғандығын Түркістан, Сайрам, Отырар және басқа да қалалардан табылған тиындар дәлелдейді. Саудада Бұхара, Самарқанд, Андижанның күміс

тиындары маңызды рөл ойнады.

Қалалар мен оның төңірегінде егіншілік дамыды.

Қалалар оның төңірегіне қыстауға келген көшпелілермен және даламен тығыз байланыста болды. Әсіресе көптеген қыстаулар тек маусымдық қана емес, стационарлық қоныстарға айналғандығы Сығанақ, Сауран, Отырар, Түркістан, Сырдарияның сол жағалауындағы Аркөк, Куджан, Аққорған қалаларынан кездеседі.

Қала тұрғындары нан, мата, қолөнер өнімдерін саудалады. Отырардың әрбір бесінші үйінде астық қоры қоймасының болуы, қала халқының қажеттілігінен асып кеткендігін білдіреді, шамасы оны сатуға дайындаған.

Дамыған егіншіліктің куәсі Отырар, Түркістан қалалары маңынан жақсы зерттелген суландыру жүйесінің тармақтары, Аркөк, Аққорған сияқты Сырдарияның сол жағалауындағы қалалар айналасындағы телім алабы болып табылады.

Қалалардағы халықтың этникалық құрамы туралы мәселе өте күрделі. Деректер оларда қазақтар, сарттар, қарақалпақтар тұрған деп жазады. Қалаларда қазақтардың тұрғандығын сырлы және сырсыз керамикалардағы таңбалардың қазақ таңбаларына ұқсас келуімен, ал қалалық баспаналар бұрынғы тарихи кезеңдердегі дәстүрлі қалалық баспаналардан келіп шығуы, оның қазақтардың дәстүрлі баспаналарымен ұқсастығымен дәлелденеді.

Қалалар халқы қалаға қоныстанған қазақтардың есебінен үнемі толығып отырды. Бұл көшуге мүмкіндігі жоқ кедейлер, бір жағынан жатақтар – халық, екінші жағынан – қазақ қоғамының басшылығы: қала басшылары, хандар, сұлтандар, қалалық жерлерді иеленуге тырысқан, онда табысты қалалық құрылыстар – базарлар, керуенсарайлар, қолөнер шеберханаларын тұрғызуға тырысқан тайпа ақсүйектері болды.

Олай болса, қазақ кедейлері – жатақтар мен қазақ элитасы Қазақ хандығының қала тұрғындарының санына кіріп, этникалық құрам мен ерекше қалалық менталитетті қалыптастырды.

Шолу жұмыстарын қорытындылай келе, К.М. Байпақов

ұсынып отырған рецензиялық зерттеуін тек көлемділігімен ғана емес, автордың Қазақстанның ежелгі және орта ғасырлардағы аумағындағы урбанизацияның толық және күрделі көрінісін алғандығын айта кеткен дұрыс.

Автор қала мен қалалық мәдениеттің дәстүрлі даму жолын, дамудың үздіксіздігін, сонымен қатар әр кезеңге тән жаңартпалықтың пайда болуын қалпына келтірген.

Қазақстан мен Орта Азия археологиясында алғаш рет урбанизацияның дамуының толық көрінісін және оның ежелден (қола дәуірінен) Қазақ хандығына дейінгі динамикасын зерттеді және көпшілікке бере алды.

К.М. Байпақовтың тыңғылықты жасаған және алған қорытындысы Қазақстанның барлық аймағынан жиналған қомақты, жинақталған, талданған нақты материалдарға сүйенеді. Бұл қалалардың топографиясын, қалалардың баламалануын, қолөнер, сауда, мәдениетті зерттеуге негізделген осы түрдегі зерттеулердің алғашқысы екенін айта кету керек. VI – IX ғ. бірінші жартысы; IX ғ. екінші жартысы – XIII ғ. басы; XIII – XV ғ. бірінші жартысы; XV ғ. екінші жартысы – XVIII ғ.; XIX ғ. бірінші жартысындағы қалалар орналасқан аймақтық карталары жасалынды.

Сонымен қатар автор Қазақстанның оңтүстігінен, солтүстік-шығыс Жетісудан жаңа қалаларды анықтап, Отырар жазирасынан Кедері, Бұзық, Арыс алқабынан Йаканкент, Түркістан жазирасынан – XI–XIII ғ. басындағы Сауран, Қаратаудың солтүстік баурайынан Йунка, Уросохан, Қаракорым, Арал маңынан Хора-Джувара, Іле өңірі аймағының астанасы Қойлық, Жыланбалық, Шу өңірінен Навакет, Талас өңірінен Жамұқат қалаларының қазіргі орындарын анықтады.

Орам құрылысының дамуы мен қалалық баспананың дамуын қадағалады. К.М. Байпақовтың тікелей атсалысуымен Кедері, Құлан, Ақыртас, Жамұқат, Қойлық қалаларынан сарай кешендері ашылып, салтанатты культтік бөлмелердің ішкі жабдықтарынан бірегей материалдар алынды. Бұл Кедерідегі өртенген оймышты тақтай, Құлан, Жамұқат пен Қойлықтағы оймышты сылақ.

К.М. Байпақов Қойлықтағы будда храмын, Кедері, Ақыртас, Өрнек, Қойлықтағы мешітті, Саурандағы медресені, Қойлық пен Саурандағы ханаканы зерттеп, ғылыми айналымға енгізді.

Зерттеуші тапқан қалалық қоғамдық құрылыстардың арасында Отырар мен Қойлықтағы моншалар бар. Отырар рабадындағы көзешілер орамын алғаш рет К.М. Байпақов зерттеді. Ашылған жекелеген шеберханалар, жиналған бай материалдар XIII–XIV және XV–XVII ғғ. керамика өндірісін ұйымдастыру, көзе шеберханаларының мамандануы, көзешіліктің даму деңгейі мәселелерін шешуге мүмкіндік берді.

Көптеген ақ-қара түсті фотографиялар, жоспарлар, суреттер, аэрофото, түрлі түсті фото, қалалардың аэрофотосы, қазба нысандары, Ұлы Жібек жолы мен оның бойындағы қалалар көрсетілген карталардан тұратын иллюстрациялар қатары бар екенін айта кету керек.

Жалпы, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі Байпақов Карл Молдахметұлының монографиялық зерттеулері Қазақстан, Орталық Азия мен Еуразияның археологиясы мен тарихына құнды үлес қосты.

Б.Е. Көмеков – ҚР ҰҒА академигі, Тарих ғылымдарының докторы, профессор

Е.Ш. Ақымбек – Археология және этнология мамандығы бойынша PhD докторы